

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENTLIGINI MUSTAQIL TA'LIM JARAYONIDA RIVOJLANTIRISH

Fattoyeva Hanifa Rafqat qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23211987>

Annotatsiya. Ushbu tezisda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish masalasi nazariy jihatdan yoritilgan. Sotsiolingvistik kompetentlikning mohiyati va tarkibiy qismlari D. Hymes, M. Canale va M. Swain nazariyalari, shuningdek CEFR hujjati asosida tahlil qilingan. Mustaqil ta'lim jarayonida ushbu kompetentlikni rivojlantirishning beshta yo'nalishi, tashkil etish bosqichlari va baholash mezonlari asoslangan.

Kalit so'zlar: *sotsiolingvistik kompetentlik, mustaqil ta'lim, bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi, kommunikativ kompetentlik, nutq registri, reflektiv portfolio.*

O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganish tizimini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan [1]. Zamonaviy chet tili o'qituvchisidan nafaqat til tizimini — fonetika, grammatika va leksikani — puxta bilish, balki tilni ijtimoiy-madaniy kontekstda, ya'ni muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy maqomi, vaziyati, registri va madaniy me'yorlariga mos ravishda qo'llay olish talab etiladi. Aynan shu qobiliyat sotsiolingvistik kompetentlik deb ataladi va u chet tili o'qituvchisining kasbiy kompetentligi strukturasida markaziy o'rinlardan birini egallaydi.

Muammoning nazariy asosi. Sotsiolingvistik kompetentlik tushunchasi kommunikativ kompetentlik nazariyasi doirasida shakllangan. D. Hymes tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy-madaniy sharoitda amalga oshiriladigan muloqot vositasi sifatida talqin qilib, "kommunikativ kompetentlik" tushunchasini fanga kiritdi [2]. M. Canale va M. Swain kommunikativ kompetentlikni to'rtta tarkibiy qismga — grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetentliklarga ajratdilar; ular sotsiolingvistik kompetentlikni nutqning ijtimoiy me'yorlarga muvofiqligini ta'minlovchi qobiliyat sifatida belgiladilar [3]. Yevropa Kengashining "Tillarni o'rganish, o'qitish va baholash bo'yicha umumevropa kompetentsiyalari" (CEFR) hujjatida ham sotsiolingvistik kompetentlik tilni ijtimoiy foydalanish konteksti bilan bog'lovchi mustaqil komponent sifatida ko'rsatilgan [4].

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi uchun sotsiolingvistik kompetentlik quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: a) nutq registrlerini (rasmiy, norasmiy, neytral) farqlash va vaziyatga mos qo'llash ko'nikmasi; b) ingliz tilining ijtimoiy va hududiy variantlari (standart, dialekt, sotsiolekt) haqida bilim; c) nutq odob-axloq normalarini (murojaat shakllari, kechirim so'rash, minnatdorchilik bildirish formulalari) egallash; d) madaniyatlararo muloqotda pragmatik nozikliklarni anglash qobiliyati. Bu komponentlar o'quv rejasidagi an'anaviy fanlar ("Amaliy ingliz tili", "Nazariy fonetika", "Leksikologiya") doirasida to'liq shakllantirilmaydi, chunki ular kommunikativ yondashuv (communicative language teaching) nuqtai nazaridan ko'proq tilning tizimiy jihatlariga qaratilgan [6]. Shu sababli sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishda mustaqil ta'lim alohida ahamiyat kasb etadi.

Mustaqil ta'limning imkoniyatlari. Mustaqil ta'lim — talabani o'qituvchi bevosita nazorati ostida bo'lmagan holda, ongli ravishda tanlangan maqsad va vositalar asosida bilim,

ko'nikma va malakalarni mustaqil egallash faoliyati [5]. Sotsiolingvistik kompetentlik, boshqa kompetentlik turlaridan farqli o'laroq, o'zi jonli, dinamik va doimiy yangilanib turadigan til amaliyotiga bog'liq bo'lgani uchun, uni faqat auditoriya sharoitida to'liq shakllantirib bo'lmaydi. Auditoriyadan tashqarida talaba autentik matnlar, ekranli mahsulotlar va tabiiy muloqot namunalari bilan mustaqil ishlash orqali tilning ijtimoiy qatlamlarini kuzatish, tahlil qilish va o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bizning tadqiqotimiz doirasida sotsiolingvistik kompetentlikni mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishning quyidagi asosiy yo'nalishlari asoslandi:

1) Autentik audiovizual materiallar bilan yo'naltirilgan ishlash. Talaba turli janrdagi (yangiliklar, intervyu, badiiy film, podkast) ingliz tilidagi materiallarni tinglab, nutq registrlaridagi farqlarni, so'zlashuv formulalarini va nutq odobining amaliy namunalarini mustaqil qayd etadi hamda tahlil kundaligiga kiritadi.

2) Korpusga asoslangan mustaqil tadqiqot topshiriqlari. Ochiq til korpuslari (masalan, BNC, COCA) yordamida muayyan leksik birlik yoki iboraning turli registrlarda qanday qo'llanishini qiyoslash talabada nazariy bilimni amaliy kuzatuv bilan bog'lash imkonini beradi.

3) Rolli-vaziyatli loyihalar. Talaba mustaqil ravishda turli ijtimoiy vaziyatlar (rasmiy uchrashuv, do'stona suhbat, elektron yozishma) uchun muloqot skriptlarini tuzadi, ularni registr va pragmatik me'yorlar nuqtai nazaridan o'zi baholaydi.

4) Refleksiv portfolio yuritish. Talaba mustaqil o'zlashtirgan sotsiolingvistik bilim va kuzatuvlarini tizimli tarzda qayd etib boradi, bu esa o'z-o'zini nazorat qilish va kasbiy o'sishni kuzatish imkonini beradi.

5) Masofaviy hamkorlik loyihalari. Ingliz tili ona tili bo'lgan yoki uni yaxshi biladigan hamkorlar bilan onlayn muloqot orqali talaba tilning jonli, tabiiy ijtimoiy qo'llanishini bevosita kuzatadi va sinab ko'radi.

Mazkur yo'nalishlarning samarali ishlashi uchun bir qator pedagogik shartlar zarur: mustaqil ta'limning aniq maqsad va mezonlar asosida yo'naltirilishi, talabaning o'z faoliyatini muntazam refleksiya qilishi, o'qituvchi tomonidan davriy maslahat va fikr-mulohaza (feedback) berilishi, hamda mustaqil ish natijalarining auditoriya mashg'ulotlari bilan mazmuniy bog'lanishi. Aks holda mustaqil ta'lim tasodifiy va tizimsiz xarakter kasb etib, kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Mustaqil ta'lim jarayonini tashkil etish bosqichlari. Sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan mustaqil ta'lim, tasodifiy faoliyat emas, balki izchil pedagogik jarayon sifatida quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

Birinchi bosqich — diagnostik-yo'naltiruvchi. Ushbu bosqichda talabaning mavjud sotsiolingvistik bilim darajasi aniqlanadi (kirish diagnostikasi, o'z-o'zini baholash so'rovnomasi orqali), so'ngra unga individual mustaqil ta'lim traektoriyasi tuzib beriladi. Bu bosqichning maqsadi — mustaqil ish tasodifiy emas, balki talabaning aniqlangan bo'shliqlariga yo'naltirilgan bo'lishini ta'minlash.

Ikkinchi bosqich — amaliy-ijrochilik. Talaba yuqorida sanab o'tilgan mustaqil ish shakllari (autentik materiallar tahlili, korpus tadqiqoti, rolli-vaziyatli loyihalar) bo'yicha muntazam va bosqichma-bosqich faoliyat yuritadi. Bu bosqichda o'qituvchining vazifasi to'g'ridan-to'g'ri o'rgatish emas, balki fasilitatorlik qilish — manba tavsiya etish, topshiriq murakkabligini nazorat qilish va zarur bo'lganda yo'naltiruvchi savollar berishdan iborat.

28.09.2026

Uchinchi bosqich — reflektiv-tahliliy. Talaba o'z mustaqil ish natijalarini reflektiv portfolioga kiritadi, o'zi va tengdoshlari (peer review) tomonidan baholaydi. Bu bosqich talabada o'z-o'zini nazorat qilish va kasbiy o'sishni mustaqil kuzatish ko'nikmasini shakllantiradi.

To'rtinchi bosqich — integrativ-amaliy. Mustaqil ta'lim jarayonida to'plangan bilim va kuzatuvlar auditoriya mashg'ulotlarida — mikroo'qitish (microteaching), rolli o'yinlar, guruhviy muhokamalar orqali — amaliyotga tatbiq etiladi. Aynan shu bosqich mustaqil va auditoriya ta'limi o'rtasidagi uzviylikni ta'minlaydi hamda mustaqil ishning izolyatsiyalanib qolishining oldini oladi.

Baholash mezonlari. Bo'lajak o'qituvchining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish samaradorligini baholash uchun quyidagi mezonlar taklif etiladi: a) nutq registrlarini farqlash va to'g'ri tanlash darajasi; b) ijtimoiy-madaniy kontekstga mos pragmatik formulalarni qo'llay olish darajasi; c) mustaqil tahlil qilingan til materiallari hajmi va sifati (portfolio asosida); d) real yoki simulyatsiya qilingan muloqot vaziyatida sotsiolingvistik moslashuvchanlik darajasi. Har bir mezon past, o'rta va yuqori darajalar bo'yicha farqlanishi mumkin, bu esa pedagogik jarayonni monitoring qilish va zarur tuzatishlar kiritish imkonini beradi.

Milliy oliy ta'lim sharoitidagi o'ziga xosliklar. O'zbekistonda ingliz tili o'qituvchisi tayyorlash tizimida talabaning til muhitidan geografik va ijtimoiy jihatdan uzoqda bo'lishi sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirishning asosiy qiyinchiliklaridan biri hisoblanadi. Ko'pchilik talaba uchun ingliz tili bilan bevosita, jonli muloqot imkoniyati cheklangan, bu esa tilning nazariy bilimi bilan uning amaliy, ijtimoiy jihatdan moslashuvchan qo'llanilishi o'rtasida ma'lum bir uzilishni keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda mustaqil ta'lim, xususan raqamli manbalar orqali tashkil etilgan mustaqil ta'lim, tabiiy til muhitining o'rnini to'ldiruvchi muqobil vosita vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, milliy ta'lim an'analari mustaqil ta'lim ko'pincha uy vazifasi darajasiga tushirib qo'yilishi, uning nazorati va baholash tizimining yetarlicha ishlab chiqilmaganligi kabi muammolar ham mavjud, bu esa mazkur yo'nalishda alohida uslubiy ishlanmalarni talab etadi.

Zamonaviy raqamli vositalarning o'rne. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari mustaqil ta'lim orqali sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Onlayn til korpuslari, podkast platformalari, subtitrli video-materiallar va sun'iy intellektga asoslangan suhbat vositalari talabaga istalgan vaqtda va istalgan joyda autentik til muhitiga kirish imkonini beradi. Biroq bunday vositalardan foydalanish o'z-o'zidan sotsiolingvistik kompetentlikning rivojlanishini kafolatlamaydi — ular faqat pedagogik jihatdan to'g'ri yo'naltirilgan, aniq topshiriq va mezonlar bilan ta'minlangan taqdirdagina samarali bo'ladi. Shu bois o'qituvchining vazifasi raqamli resurslarni taqiqlash yoki e'tiborsiz qoldirish emas, balki ularni mustaqil ta'lim tizimiga oqilona integratsiya qilishdan iboratdir.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining sotsiolingvistik kompetentligi til tizimini bilishdan farqli, alohida va murakkab tarkibli kompetentlik turi bo'lib, uni to'liq shakllantirish faqat auditoriya mashg'ulotlari doirasida imkonsizdir. Mustaqil ta'lim jarayoni — autentik materiallar bilan ishlash, korpusga asoslangan tadqiqot, rolli-vaziyatli loyihalar, reflektiv portfolio va masofaviy hamkorlik shakllari orqali — talabaga tilning ijtimoiy qatlamlarini tabiiy muhitda kuzatish va amaliy o'zlashtirish imkonini beradi. Bu esa bo'lajak o'qituvchining nafaqat til bilimini, balki uni real muloqot vaziyatlarida

28.09.2026

mos qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. Taklif etilgan yo'nalishlar keyingi bosqichda tajriba-sinov tekshiruvidan o'tkazilishi va konkret pedagogik texnologiyaga aylantirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1875-son Qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

2. Hymes D. On communicative competence // Sociolinguistics: Selected Readings / Ed. by J.B. Pride, J. Holmes. — Harmondsworth: Penguin Books, 1972. — P. 269–293.

3. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. — 1980. — Vol. 1, No. 1. — P. 1–47.

4. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. — Cambridge: Council of Europe, Cambridge University Press, 2001. — 260 p.

5. Muslimov N.A., Qo‘ysinov O.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta’limni tashkil etish: metodik qo‘llanma. — Toshkent: TDPU, 2006. — 46 b.

6. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001.